

BOGUMIŁA CELER

Uniwersytet Kaliski im. Prezydenta Stanisława Wojciechowskiego
ORCID 0000-0003-1617-5334

TRAGICZNY SIERPIEŃ 1914. ŚLADY KATASTROFY KALISKIEJ W HISTORIOGRAFII I PRASIE

OMÓWIENIE STANU WIEDZY

Katastrofa kaliska odnosi się do dramatycznych wydarzeń, które miały miejsce w sierpniu 1914 r. na początku I wojny światowej. Wydarzenie to dotknęło miasto Kalisz, jedno z najstarszych miast w Polsce, które w tym czasie znajdowało się w zaborze rosyjskim. Katastrofa miała charakter militarno-humanitarny i była skutkiem działań armii niemieckiej, która podejrzewając mieszkańców miasta o wrogość i sabotaż, przeprowadziła brutalne represje. W wyniku działań niemieckich wojska ostrzelały miasto, a następnie dokonały jego systematycznego niszczenia poprzez podpalenia i bombardowania. Zginęło wielu mieszkańców, a tysiące osób zostało zmuszonych do opuszczenia swoich domów. Szacuje się, że niemal całe zabytkowe centrum Kalisza zostało zrównane z ziemią, co uczyniło to wydarzenie jednym z największych zniszczeń miast na ziemiach polskich podczas I wojny światowej. Katastrofa ta miała nie tylko tragiczne skutki dla lokalnej społeczności, ale również stała się symbolem okrucieństw wojny i bezbronności cywilów w obliczu konfliktu zbrojnego. Wyrażenie „katastrofa kaliska” jest używane w literaturze historycznej, aby oddać ogrom zniszczeń i cierpienia, jakie dotknęły Kalisz oraz jego mieszkańców w tym okresie.

Dla kształtowania tożsamości historycznej każdego państwa, regionu, miasta, przekazywanie kolejnym pokoleniom wiedzy o przeszłości ma ogromne znaczenie. Istotną rolę w propagowaniu tej wiedzy odgrywają zachowane do dziś dokumenty chwili, publikacje zwarte czy też informacje prasowe. Stanowią one zbiorowe świadectwo pozwalające spojrzeć oczami przodków na pierwsze dni wojny. Problematyka dotycząca zniszczenia Kalisza w sierpniu 1914 r., pomimo pracy wielu badaczy, wydaje się wciąż rozpoznana w niewystarczającym stopniu. Poważną trudnością jest oczywiście brak wiarygodnych materiałów źródłowych. Autorka poniższego artykułu wyznaczyła sobie zadanie przypomnienia źródeł historycznych, publicystycznych, prasowych, które poszerzają naszą wiedzę o pierwszej wojnie światowej.

W 2013 r. rozpoczęto kompletowanie materiałów dotyczących wydarzeń, jakie miały miejsce w sierpniu 1914 r. Prace zostały podjęte w Książnicy Pedagogicznej im. A. Parczewskiego w Kaliszu, bibliografia powstawała w ramach projektu Kalisz Feniks 1914-2014. Zebranie materiałów, uwzględniających polski, ale także europejski dorobek wydawniczy poświęcony sierpniowym wydarzeniom, stanowiło poważne wyzwanie. Najbardziej

pracochłonny okazał się etap zbierania informacji z czasopism. Punktem odniesienia stała się *Bibliografia historii Kalisza*¹. Podjęte prace przyniosły kilkadziesiąt nowych zapisów, przede wszystkim notek prasowych, a także broszur dotychczas nigdzie nie rejestrowanych, odnalezionych podczas kwerend w zbiorach bibliotek zagranicznych. Całkowita ilość zgromadzonego materiału wyraża się liczbą 400 zapisów bibliograficznych i zawiera, oprócz publikacji polskich, także rosyjskie, niemieckie, francuskie, angielskie i żydowskie.

Dotychczasowymi przewodnikami informacyjnymi w odniesieniu do tematyki sierpnia było kilka opracowań. Podstawowa literatura została ujęta w wymienionej wyżej *Bibliografii historii Kalisza* oraz w katalogu *Druki kaliskie XIX i połowy XX w.*². Do klasyki historiografii kaliskiej przeszła praca Arkadiusza Mieczysława Woźniaka *Kalisz – 1914: pogrom miasta*³. Pomocą przy kompletowaniu materiałów służą również powszechnie znane teksty zamieszczone w „Roczniku Kaliskim”. Wymienić dla przykładu należy artykuł Henryka Wrotkowskiego *Spoleczeństwo Kalisza w latach pierwszej wojny światowej i dniach wyzwolenia*⁴, pracę Mirosławy Lisieckiej, Karola Pawłaka, Grzegorza Walisia *Zniszczenie i odbudowa Kalisza (1914-1928) wybrane teksty źródłowe*⁵, czy też artykuł wspomnianego już Arkadiusza Mieczysława Woźniaka *Zniszczenie Kalisza w 1914 roku w świetle zeznań świadków przed komisjami rządowymi Rosji i Polski*⁶, czy tego samego autora: *Kalisz – Leuven. Pogrom miast w 1914 roku*⁷. Nie można tu nie wspomnieć o licznych tekstach popularnonaukowych publikowanych na łamach lokalnej prasy, najczęściej z okazji kolejnych jubileuszy. Podkreślić należy, iż badania nad katastrofą kaliską znalazły się w centrum zainteresowań kaliskiej historiografii w 2014 r. Na rynku wydawniczym pojawiły się rocznicowe publikacje książkowe czy też prasowe.

Spośród opracowań obcojęzycznych ważny wkład w ostatnie badania nad obrazem kaliskiej katastrofy wnosi artykuł Laury Engelstein „*A Belgium of Our Own*” *The Sack of Russian Kalisz, August 1914* opublikowany na łamach czasopisma „Kritika”⁸. Profesor z Uniwersytetu Yale przedstawiła obszerny opis wydarzeń w Kaliszu, szczególną uwagę skupiając na brutalnym traktowaniu cywilów przez żołnierzy. Zniszczenie Kalisza porównała do niemieckich operacji w Belgii. Poruszyła bardzo istotną kwestię rozpowszechniania wśród Rosjan informacji o potwornościach niemieckich dla celów propagandy i odczłowieczenia Niemców. Inne tematy podjęte przez badaczkę obejmują prawo międzynarodowe, a także tworzenie stereotypów etnicznych. Istotną wartością artykułu jest duża liczba przypisów, które przynoszą oprócz znanych źródeł polskich, interesujące publikacje rosyjskie czy niemieckie.

¹ *Bibliografia historii Kalisza. T. 2*, pod red. Ewy Andrysiak, Kalisz 2006.

² E. Andrysiak, K. Walczak, D. Wańka, *Druki kaliskie XIX i I połowy XX wieku (1800-1945): bibliografia*, Kalisz 2003.

³ M.A. Woźniak, *Kalisz 1914: pogrom miasta*, Kalisz 1996.

⁴ H. Wrotkowski, *Spoleczeństwo Kalisza w latach pierwszej wojny światowej i dniach wyzwolenia*, „Rocznik Kaliski” 1970, t. 3, s. 165-215.

⁵ *Zniszczenie i odbudowa Kalisza (1914-1928) – wybrane teksty źródłowe*, [wybór] Mirosława Lisiecka, Karol Pawlak, Grzegorz Waliś, „Rocznik Kaliski”, 2003, t. 29, s. 167-180.

⁶ M.A. Woźniak, *Zniszczenie Kalisza w 1914 r. w świetle zeznań świadków przed komisjami rządowymi Rosji i Polski*, „Rocznik Kaliski” 2003, t. 29, s. 189-203.

⁷ M.A. Woźniak, *Kalisz – Leuven. Pogrom miast w 1914 roku*, „Polonia Maior Orientalis” 2014, t. I, s. 25-38.

⁸ „Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History” 2009, vol. 10, nr 3, s. 441-443; tekst dostępny jest również w publikacji *Russia and Germany as Entangled Histories, 1914-1945*, M. David-Fox, P. Holquist, A. Martin, Pittsburgh 2012, s. 13-45.

Kaliskie wątki pojawiają się w kilku współczesnych opracowaniach historycznych polskich badaczy, z których wynika, iż przyczyną wielu nieuzasadnionych represji stosowanych w czasie I wojny przez wszystkie walczące armie był strach przed cywilami. Dał on o sobie znać także w armii niemieckiej. Historycy Włodzimierz Borodziej i Maciej Górny, autorzy książki zatytułowanej *Nasza wojna*⁹, przypominają, iż podobne sytuacje jak w Kaliszu (oskarżenie cywilów o strzały), czy serbskim Szabacu, powtarzały się wielokrotnie również w Belgii i północnej Francji. Podkreślają jednak, iż „różnica pomiędzy frontem wschodnim i zachodnim polegała jedynie na nagłośnieniu podobnych przypadków. Mieściny Królestwa Polskiego, Galicji i Serbii były dla świata znacznie mniej interesujące”¹⁰.

PUBLIKACJE ZWARTE – DOKUMENTY CHWILI

Prymarnym źródłem dla badaczy są oczywiście relacje naocznych świadków, które ukazały się już w 1914 r., a także wspomnienia ukazujące się w kolejnych latach. Kluczową wydaje się być relacja publicysty i działacza społecznego Józefa Dąbrowskiego pt. *Katastrofa Kaliska*¹¹, który na gorąco zrelacjonował pierwsze chwile wojny. Na osobne potraktowanie zasługują wspomnienia Bronisława Szczepankiewicza *Kalisz wśród bomb, granatów i ognia w dniach sierpniowych 1914 roku: z osobistych wrażeń*¹². Ten nieoceniony dokument tragicznego sierpnia spisał 76-letni kaliszaniec, właściciel księgarni biegle posługujący się językiem niemieckim, który przeżył w ruinach miasta czternaście miesięcy. Wśród spisanych w 1914 r. doniesień z sierpniowych wydarzeń znalazł się także przekaz jednej kobiety, przedwojennej aktorki kaliskiego teatru, Zofii Hartmanowej¹³. Relację można potraktować jako przykład patriotycznego i obywatelskiego zaangażowania kobiet w życie miasta. Kobiety stawały się w latach wojny coraz bardziej aktywne społecznie, pręźnie rozwijały się ruchy feministyczne. Ukazywało się wówczas wiele manifestów kobiecych, które – jak zauważa prof. Andrzej Chwalba – były znakiem politycznego przebudzenia kobiet¹⁴.

Równie interesujące są wspomnienia pisane w kilka, kilkanaście a nawet kilkadziesiąt lat po wojnie, ich atrakcyjność wciąż rośnie, gdyż wydarzenie opisywane przez jednego autora można skonfrontować z innym opisem. Najbardziej wartościowe, przynoszące szereg różnorodnych, często sprzecznych informacji, są zeznania ponad 100 świadków kaliskich wydarzeń spisane podczas dochodzenia urzędowego w 1919 r.¹⁵ Niezbędna jest także lektura, opublikowanych w raporcie A. Kriwcowa, zeznań składanych przez 74 świadków¹⁶.

⁹ W. Borodziej, M. Górny, *Nasza wojna*, t. 1: *Imperia 1912-1916*, Warszawa 2014.

¹⁰ Tamże, s. 121.

¹¹ J. Dąbrowski, *Katastrofa kaliska: opowieść naocznego świadka*, Warszawa 1914.

¹² B. Szczepankiewicz, *Kalisz wśród bomb, granatów i ognia w dniach sierpniowych 1914 roku: z osobistych wrażeń*, „Gawędy Kaliskie” 1937 nr 3, s. 13-16; nr 4, s. 9-16; nr 5, s. 13-16; nr 6, s. 14-16; 1938, nr 7, s. 15-16; nr 8, s. 12-16; nr 9, s. 12-15; nr 10, s. 14-16; 1939 nr 11, s. 16; nr 12, s. 12-20; nr 13, s. 10-16.

¹³ Z. Hartmanowa, *Wśród huku armat. Wrażenia przeżyte*, Warszawa 1914.

¹⁴ Los kobiet w czasie I wojny światowej i przemiany opisuje A. Chwalba w publikacji *Samobójstwo Europy. Wielka Wojna 1914-1918*, Kraków 2014, s. 565-569.

¹⁵ *Wynik dochodzeń urzędowych w sprawie zburzenia miasta Kalisza przez Niemców w roku 1914*, Kalisz 1919.

¹⁶ *Wysocześnie uczrzedziennaja czriezwyczynajna sledstwiennaja komisija*, Pietrogard 1916.

Budujący jest fakt, iż wiele z wymienionych dokumentów zachowało się w lokalnych bibliotekach. Jednak, aby dotrzeć do jak największej liczby źródeł, postanowiono przeprowadzić kwerendy także w bibliotekach zagranicznych. Niezwykle ważne miejsce pośród instytucji dysponujących materiałami źródłowymi do zniszczenia Kalisza w sierpniu 1914 r. zajmuje Rosyjska Biblioteka Narodowa w Petersburgu. Pozytywne rezultaty przyniosła także kwerenda zasobów Biblioteki Narodowej Finlandii w Helisinkach. Znajdują się tam bowiem kolejne rosyjskie broszury na temat wydarzeń w Kaliszu. Warto w tym miejscu zauważyć, iż w kilkunastuletnich stosunkach polsko-rosyjskich nigdy nie powtórzyła się sytuacja, kiedy w ciągu tak krótkiego okresu, jak lata 1914-1917, napisano w Rosji tak wiele prac publicystycznych, utworów poetyckich i opowiadań o Polsce¹⁷.

Zgromadzone we wspomnianych bibliotekach rosyjskie dokumenty niosą pewien ładunek informacji źródłowych. Można w nich odnaleźć m.in. wydane w Odessie w 1914 r. relacje naocznych świadków zatytułowane *Użasy Kalisza. Po raskazam oczewidcew*. Jak czytamy we wstępie publikacji: „po raz pierwszy [oczywiście z rosyjskiego punktu widzenia] w niniejszej rozprawie, na podstawie nigdzie wcześniej nie publikowanych w rosyjskiej prasie informacji, pochodzących od osób ocalałych ze zniszczonego Kalisza, ukazany jest jasny obraz wszystkiego, co przeszło nieszczęsne miasto, podczas jego dewastowania przez Niemców”¹⁸. Interesującym źródłem może okazać się broszura opublikowana rok później również w Odessie pt. *Czernyje dni Kalisza, Częstochowy, Luwna i drugich gorodow, zaniatyh germancami*. Atmosferę sierpnia 1914 roku przedstawia ponadto w swoich wspomnieniach protojerej N.W. Siemienowski¹⁹, proboszcz soboru kaliskiego. Publikacja oprócz opisu sierpniowych wydarzeń przynosi informacje o wizerunku Niemców w oczach Rosjan.

Równie cennym materiałem są źródła niemieckie przekazujące retrospekcje niemieckich żołnierzy, którzy przebywali w Kaliszu w sierpniu 1914 r. Mowa tu o historii 133. Królewsko-Saskiego Pułku Piechoty Landwehry²⁰ czy też Pruskiego Pułku Piechoty Landwehry²¹.

W kompletowaniu materiałów dotyczących zburzenia Kalisza niezbędne okazało się przeszukanie źródeł internetowych. W zasobach cyfrowych Biblioteki Kongresu Stanów Zjednoczonych dostępna jest m.in. książka Stefana Bogusławskiego *1914-1915 Wojna w Polsce: opowiadania naocznego świadka, lekarza „Czerwonego Krzyża”* wydana w Chicago w 1916 r. Przeprowadzenie kwerend w zasobach wirtualnych przyniosło również pozytywne efekty w postaci tekstu opisującego wrażenia angielskiego studenta, który w sierpniu 1914 r. był świadkiem tragicznych wydarzeń w Kaliszu. Tekst ukazał się w wydanej w 2011 r. w Nowym Yorku książce Johna Morsa *In the Russian Ranks: A Soldier's Account of the Fighting in Poland*. Natomiast do źródeł rosyjskojęzycznych, dostępnych on-line, należą wspomnienia rosyjskiego pracownika akcyzy w Kaliszu, inżyniera Z.I. Oppmana, opublikowane w 1942 r., w książce pt. *Русская армия в Великой войне: Документы о немецких зверствах в 1914 - 1918 гг.*

¹⁷ J. Orłowski, *Symboliści rosyjscy wobec sprawy polskiej w dobie pierwszej wojny światowej*, [w:] *Pierwsza wojna światowa w literaturze polskiej i obcej: wybrane zagadnienia*, Lublin 1999, s. 286.

¹⁸ A.S., *Użasy Kalisza. Po raskazam oczewidcew*, Odessa 1914, s. 1.

¹⁹ N.V. Semenovskij, *V' pleny u nemcev': vopominaniâ protoiereâ H. V. Cemenovskago, nastoâtelâ Kališckago cobora, Cergieb' Posad'*, 1915.

²⁰ M. Romstedt, *Das Kgl. Sächs. Landwehr Infanterir Regiment Nr. 133*, Dresden 1924.

²¹ A. Soa, *Das preussische Landwehr Infanterie Regiment Nr 7 im. Weltkrieg 1914-18*, Berlin 1923.

INFORMACJE PRASOWE

Istotny materiał do badań nad kaliską katastrofą przynoszą informacje odnotowywane w prasie lokalnej, krajowej i zagranicznej. Jak podkreśla Andrzej Paczkowski, gazety były jednym z głównych składników życia publicznego i społecznego XX wieku²². Wielka Wojna przyniosła nieznaną wcześniej aktywność propagandową. Prasa stała się szczególnie ważnym źródłem informacji i narzędziem propagandy we wszystkich krajach zaangażowanych w konflikt. W dość krótkim czasie, pomimo cenzuralnych ograniczeń, nastąpił znaczny przyrost nowych tytułów, pojawiły się wydania popołudniowe, wieczorne, dodatki specjalne. Natomiast kontrola prasy była szczególnie uciążliwa na terenach okupowanych, zwłaszcza w Królestwie Polskim czy w Galicji Wschodniej²³.

O tragedii kaliszan w sierpniu 1914 r. pisano w prasie lokalnej. Sporo miejsca, zwłaszcza na łamach „ABC Kaliskiego”, ale także w „Gazecie Kaliskiej” i „Ilustrowanym Kurjerze Kaliskim”, poświęcano na opisywanie działań podejmowanych na rzecz poszkodowanych kaliszan przez wojnę. W kolejnych latach tematykę poświęconą zniszczeniu miasta przypomniano najczęściej podczas uroczystości jubileuszowych. W 1918 r. Józef Radwan wspominał sierpniowe wydarzenia z okazji czwartej rocznicy zniszczenia miasta²⁴.

Informacje o wypadkach w Kaliszu znajdujemy także w prasie wielkopolskiej. W zaborze pruskim popularnością cieszył się „Dziennik Poznański”, który w jednym z sierpniowych numerów donosił:

Kalisz nie istnieje. Miasto kwitnące zamieniło się w ruiny i zgliszcza. Kto temu winien? Kto odegrał rolę Attyli? Kto spalił miasto, które przecież nie jest fortecą, a zatem na podstawie prawa międzynarodowego zniszczone być nie powinno?²⁵

Odpowiedzi na te pytania uzyskujemy w dalszej lekturze tekstu: „Pozostaje naprawdę jedna tylko hipoteza, że miasto padło ofiarą zgrai wypuszczonych z więzień opryszków, którzy pod komendą Kozaków przebranych zgotowali Kaliszowi los Moskwy z epoki wojen Napoleońskich”²⁶. O sierpniowej tragedii donosiły, z pewnymi opóźnieniami, inne poznańskie gazety. W „Kurjerze Poznańskim” z 21 sierpnia czytamy: „Można powiedzieć, że Kalisza po prostu niema. Wojsko rosyjskie wypuściło więźniów i uzbroiło ich...”²⁷. Natomiast „Wielkopolanin” w tekście zatytułowanym *Barbarzyństwo Moskali* relacjonował:

Kalisz w gruzach... Gdzie tylko oko zasięgnie nic nie widać, tylko płonące szczątki domów. Nawet park kaliski – ta ozdoba miasta zniszczony, drzewa częścią wycięte, częścią spalone. W centrum miasta i na rynku dopalają się jeszcze budowle. Mieszkańcy zostawili na łaskę losu swe domy, kupcy swe składy i zbiegli, ratując życie²⁸.

²² A. Paczkowski, *Prasa codzienna Warszawy w latach 1918-1939*, Warszawa 1983, s. 6.

²³ Szerzej zob.: W. Borodziej, M. Górnay, *Nasza wojna...*, s. 245-252.

²⁴ J. Radwan, *Czwarta rocznica: (1 sierpnia 1914 r.)*, „Gazeta Kaliska” 1918, nr 78, s. 1.

²⁵ *Kalisz*, „Dziennik Poznański” 1914, nr 189, s. 1.

²⁶ Tamże.

²⁷ *Z Kalisza*, „Kurjer Poznański” 1914, nr 190, s. 2.

²⁸ *Barbarzyństwa Moskali*, „Wielkopolanin” 1914, nr 190, s. 2.

Wnikliwy badacz nie może pominąć prasy galicyjskiej, w szczególności takich tytułów jak „Czas” czy „Ilustrowany Kurier Codzienny”. W latach 1914-1915 w krakowskich gazetach podkreślano dokonane przez Rosjan zniszczenia, prześladowanie ludności cywilnej, wywodząc ich genezę z tradycji „wschodniego barbarzyństwa”, porównywano więc Rosjan do Hunów i Mongołów²⁹. Prezentowano ich jako grabieżców, złodziei, pijaków i okrutników.

Zgoła odmienne relacje naocznych świadków pojawiły się w polskiej i żydowskiej prasie warszawskiej, ich analizę przeprowadził Paweł Pawlaczyk, w artykule *Spalenie Kalisza w sierpniu 1914 r. w prasie warszawskiej*³⁰. Informacje o tragedii Kalisza odnotowywano w „Gazecie Warszawskiej”, „Gońcu Porannym i Wieczornym”, „Kurierze Porannym”. Natomiast jeden z łódzkich dziennikarzy donosił:

Po zbombardowaniu i spaleniu Kalisza, władze pruskie pragnąc usprawiedliwić się przed ludnością polską w Poznańskim, winę tego potwornego czynu, godnego Hunów, zwały na więźniów kaliskiego więzienia, których rzekomo władze rosyjskie wypuściły i uzbrajając ich, nakazały, łącznie z przebranymi Kozakami, podpalać miasto. I dopięli swojego Prusacy: gdyż nawet „Dziennik Poznański” podał ucho tym fałszom, przyjmując je, bez krytyki, za dobrą monetę³¹.

Zniszczenie Kalisza w sierpniu 1914 r. odbiło się echem również w prasie rosyjskojęzycznej. Choć Kalisz nigdy nie stał się tak znany jak Leuven, także posłużył propagandzie ententy. Rosyjskie gazety szczególnie wykorzystywały te wydarzenia, broniąc się przed niemieckimi oskarżeniami o okrucieństwa dokonane podczas inwazji na Prusy Wschodnie. Zniszczenie Kalisza prasa rosyjska uczyniła jednym z motywów propagandy, umieszczając równie bulwersujące relacje pod nagłówkami: *Barbarzyństwo Niemców*³², *Niemieckie bestie w Kaliszu*³³, *Niesłychana nikczemność Niemców w Kaliszu*³⁴. Jeden z rosyjskich korespondentów na łamach „Niwy” przedstawił relację Bronisława Bukowińskiego. Prezydent miasta swoje doniesienia zaczął od słów:

Oto świadectwo dla całego świata nikczemnego wandalizmu Niemców, którzy zburzyli i zniszczyli w Belgii stary Leuven, a u nas, na przykład, to samo zrobili z Kaliszem. Ja, oczywiście, daleki jestem od porównania Kalisza z Leuven w sensie historycznym i architektonicznym. Zbyt duża jest różnica. Jednak, jakby na to nie patrzeć, Kalisz jest tak piękny i malowniczy, to nasze rodzinne miasto i bliskie nam [...]”³⁵.

Kwestia kaliska była obecna także w prasie helweckiej³⁶. Lektura doniesień o egzekucjach cywilów, gwałtach, podpalaniu domów mieszkalnych jest wstrząsająca. Jednym

²⁹ *Rosyjskie metody wojenne*, „Czas” 1915, nr 472.

³⁰ Szerzej zob.: P. Pawlaczyk, *Spalenie Kalisza w sierpniu 1914 r. w prasie warszawskiej*, „Rocznik Kaliski” 2004/2005, t. 30, s. 199-206.

³¹ J. Krawczyk, *Ze wspomnień więźnia kaliskiego*, „Kurier Łódzki” 1914, nr 268, s. 2-3.

³² *Varvarstvo nemtsev*, „Novoe vremia” 1914, nr 13782, s. 4.

³³ *Germanskije zverstva v Kalishe (Rasskaz ochevidtisa)*, „Birzhevyje vedomosti” 1914, nr 14288, s. 5.

³⁴ *Neslykhanoe zlodeistvo nemtsev v Kalishe: Rasskaz ochevidtisa*, „Birzhevyje vedomosti” 1914, nr 14284, s. 1.

³⁵ N. Breshko-Breshkovskii, *Kalish: Iz dnevnika voennogo korespondenta*, „Niva” 1914 nr 40, s. 775.

³⁶ Analizę tematyki polskiej w prasie szwajcarskiej w latach I wojny światowej przynosi praca P. Bednarza *Dylematy neutralnych. Szwajcarska opinia publiczna wobec kwestii polskiej 1914-1918*, Lublin 2012.

z ciekawszych spośród artykułów opisujących zbrodnie wojenne w Kaliszu jest tekst zatytułowany *Les Prussiens en Pologne* (Prusacy w Polsce), który ukazał się na łamach „Gazette de Lausanne” we wrześniu 1914 r. Odwołania do wypadków, które miały miejsce w Kaliszu na stałe wpisały się w antyniemiecką propagandę. Również inne francuskojęzyczne gazety poruszały kwestie tragicznego sierpnia. W 1915 r. „La Guerre Mondiale” zamieściła interesujący list jednej z mieszkanek Kalisza, która uciekając z płonącego miasta znalazła schronienie w Warszawie. Czytamy w nim:

Droży Ciociu i Wujku,

W końcu znalazłam chwilę, aby do Was napisać. Przeżywamy bardzo smutne chwile, gdybyśmy nie mieli nadziei na szczęśliwe zakończenie, doprowadziłoby nas to wszystko do szaleństwa³⁷.

W dalszej części listu kobieta relacjonuje:

W nocy budzi nas straszny terkot karabinów maszynowych, kule toczą się po dachu i rozbijają się o ulicę; słychać krzyki i płacze. Na ulicy ludzie uciekają, żołnierze strzelają, to się dzieje około godziny pierwszej w nocy. My zostajemy na klatce schodowej, razem z naszymi sąsiadami. Kilka kobiet mdleje, dzieci krzyczą; nie chwaląc się, ja zachowuję najwięcej zimnej krwi, zasłaniam okna materacami i uspokajam, na ile mogę, otaczających mnie ludzi. Nad ranem bombardowanie ustaje...³⁸

Natomiast londyński „The Times” we wrześniowym numerze z 1914 r. zamieścił list Polki, córki właściciela ziemskiego, która – jak dalej czytamy – „błaga o rozpowszechnienie historii o cierpieniu Kalisza na łamach angielskiej prasy.” Polka oświadcza: „To absolutna prawda bez krzty wyolbrzymiania, o które wiecznie podejrzewacie Polaków”³⁹. Tekst nosi znamieny tytuł *A Polish Louvain. Citizens Shot Their Town Destroyed. Amazing Barbarity* – (Polskie Louvain. Mieszkańcy zastrzeleni, ich miasto zniszczone. Niesamowite barbarzyństwo).

Niejako w odpowiedzi na relacje ukazujące się w gazetach anglojęzycznych⁴⁰, prasa niemieckojęzyczna przedstawiała wypadki w innym świetle, prowadząc w ten sposób agresywną kampanię propagandową przeciwko Rosji. Pisano o prowokacji ze strony polskiej lub też o pojawieniu się w Kaliszu oddziałów kozackich⁴¹. Ponadto „Berner Tagblatt” donosił o antyrosyjskich akcjach Polaków i ich radości z faktu zajmowania Kalisza przez armię niemiecką⁴². Wspomnieć tu należy także o niemieckojęzycznym cyklu artykułów Arthura Rhode, pod tyt. *Der Einzug unsere Truppen in Kalisch* (Wejście naszych oddziałów do Kalisza), zamieszczonych w 1914 r. w piśmie „Posener Heimatgrüsse”. Niemiecki pastor opisał sytuację na pograniczu kalisko-ostrowskim tuż przed tragicznymi sierpniowymi wydarzeniami. Interesujący materiał dotyczący zniszczenia Kalisza przynosi analiza zawartości niemieckiego czasopisma frontowego wydawanego

³⁷ *Les Allemands à Kalisch*, „La Guerre Mondiale” 1915, nr 154, s. 1227.

³⁸ Tamże.

³⁹ *A Polish Louvain. Citizens Shot Their Town Destroyed. Amazing Barbarity*, „The Times” (London) 1914 (10 września), s. 6d.

⁴⁰ Wśród innych gazet anglojęzycznych poruszających tematykę kaliskiej tragedii z sierpnia 1914 r. można wymienić takie tytuły jak: „Barrier Miner”, „The Sydney Morning Herald”, „Daily Herald”.

⁴¹ Por. P. Bednarz, *Dylematy neutralnych...*, s. 74.

⁴² Tamże, s. 84.

go przez pięć miesięcy w 1915 r. pod nazwą „Gazeta Batalionu Piechoty Landszturmu z Żytawy”. O tym do niedawna nieznanym źródle pisał na łamach „Rocznika Historii Prasy Polskiej” Krzysztof Walczak, podkreślając, iż: „źródło to, choć nie wyjaśnia ostatecznie okoliczności zniszczenia Kalisza w sierpniu 1914 roku, przynosi interesujący wgląd (z niemieckiego punktu widzenia) w wypadki tamtych dni”⁴³.

Każda z zaprezentowanych gazet przedstawiała wojnę i zniszczenie Kalisza w sierpniu 1914 r. na swój sposób, mniej lub bardziej rzetelnie, niejednokrotnie realizując swoją wewnętrzną politykę redakcyjną, wyznaczoną często przez finansującą periodyk partię. Przyznać należy jednak, iż każda z nich w mniejszym lub większym stopniu poszerza zakres dostępnych nam informacji źródłowych. Doniesienia prasowe jednoznacznie wskazują, że opinia publiczna zarówno w kraju, jak i poza jego granicami, bez względu na rzeczywisty przebieg wydarzeń, często z opóźnieniem, ale jednak była informowana, iż podobnie jak w Belgii, również na ziemiach polskich dokonywano zbrodni wojennych.

W 1914 r. narzędziem propagandy państwowej stało się nie tylko słowo, ale także obraz. Zupełnie nowym medium okazała się fotografia, która bardzo często towarzyszyła publikacjom propagandowym. Zdjęcia zaczęły również funkcjonować samodzielnie, powielane w tysiącach egzemplarzy, często wydane w formie małych albumów bądź też jako pocztówki. Największym zainteresowaniem cieszyły się fotografie wojenne przedstawiające sceny bitewne lub niszczycielskie skutki wojny, zrujnowane domy mieszkalne, zabytki⁴⁴. Przykładem kaliskim są powszechnie znane pocztówki, czy też niewielkiego formatu albumy. Wojna wdarła się również do kinematografii. Wielki wzrost produkcji filmowej nastąpił zwłaszcza w Rosji. W kinach rozpoczęto wyświetlać zupełnie nowy rodzaj krótkometrażowych filmów dokumentalnych: kroniki wojenne. Również spalenie Kalisza odbiło się echem w kinematografii. Notatka prasowa zamieszczona w 1919 r. w „Gazecie Kaliskiej”⁴⁵ donosi o filmie wyświetlanym w Kaliszu, a następnie w kinach amerykańskich, przedstawiającym zburzony Kalisz w wyniku ostrzału artylerii pruskiej w sierpniu 1914 r. Natomiast w 1932 r. na łamach „Tęczy” ukazał się artykuł zatytułowany *Okropności Kalisza. Nieznany film wojenny*⁴⁶. Jak donosi autor był to rosyjski, propagandowy film ukazujący stosunek Rosji do Polaków. Niestety dotychczasowe poszukiwania wspomnianych filmów nie dały pozytywnych rezultatów.

PODSUMOWANIE

Przedstawiony przegląd publikacji zwartych i informacji prasowych na temat sierpnia 1914 r. oczywiście nie wyczerpuje tematu. W tym miejscu autorka odsyła zainteresowanych do jubileuszowego wydawnictwa *Katastrofa kaliska 1914. Materiały źródłowe (wybór)*⁴⁷. Celem pracy jest udostępnienie możliwie szerokiej oferty różnego typu źródeł, które powinny zostać poddane wszechstronnej krytyce. Autorzy mają nadzieję, iż stosunkowo łatwy dostęp do prezentowanych materiałów umożliwi badaczom zastosowanie szeregu metod charakterystycznych dla historii, w tym tak istotnej metody porównawczej.

⁴³ K. Walczak, „Gazeta Batalionu Piechoty Landszturmu z Żytawy” („*Zeitung des Landsturm-Infanterie-Bataillons Zittau*”). *Nieznane źródło do dziejów miasta Kalisza podczas I wojny światowej*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2008, t. 11, z. 1-2, s. 238.

⁴⁴ W. Borodziej, M. Górny, *Nasza wojna...*, s. 262.

⁴⁵ *Ruiny Kalisza w Ameryce*, „Gazeta Kaliska” 1919, nr 267

⁴⁶ G. B. Baumfeld, *Okropności Kalisza. Nieznany film wojenny*, „Tęcza” 1932, nr 8, s. 27-28.

⁴⁷ R. Bieniecki, B. Celer, *Katastrofa kaliska 1914. Materiały źródłowe (wybór)*, Kalisz 2014.

Choć wydaje się, że odpowiedzi na pytania o rzeczywisty przebieg kaliskiej katastrofy najprawdopodobniej nigdy już nie poznamy, zwiększenie dostępności do materiałów źródłowych, przez tworzenie ich dokumentacji i publikowanie, jest ważnym zadaniem. Z pożółkłych kart dawnych książek, broszur, gazet wyłania się żywy opis zniszczenia Kalisza i tragicznych przeżyć jego mieszkańców. Opublikowane materiały bez wątpienia na każdym z nas wywierają bardzo silne wrażenie. Katastroficzny wymiar przedstawianych obrazów wojennych dowodzi rozmiarów spustoszenia zarówno biologicznego, jak i psychologicznego i moralnego ludzi, którzy byli naocznymi świadkami sierpniowych zdarzeń. Czytając relacje, wspomnienia, doniesienia prasowe, trudno – jak pisze prof. Andrzej Chwalba – nie zastanowić się nad losem tych ludzi, „nad historiami bohaterstwa i zdrady, utraty i odzyskiwania wiary w Boga, walki o życie i osvajanie się ze śmiercią”⁴⁸.

TRAGICZNY SIERPIEŃ 1914.
ŚLADY KATASTROFY KALISKIEJ W HISTORIOGRAFII I PRASIE

Słowa kluczowe: I wojna, Kalisz, zniszczenie Kalisza, 1914

Problematyka dotycząca zniszczenia Kalisza w sierpniu 1914 roku, pomimo pracy wielu badaczy, wydaje się wciąż rozpoznana w niewystarczającym stopniu. Poważną trudnością jest oczywiście brak wiarygodnych materiałów źródłowych. Autorka poniższego artykułu wyznaczyła sobie zadanie przypomnienia dokumentów historycznych, publicystycznych, prasowych, które poszerzają naszą wiedzę o pierwszej wojnie światowej.

THE TRAGIC AUGUST OF 1914.
TRACES OF THE KALISZ DISASTER IN HISTORIOGRAPHY AND THE PRESS

Keywords: First World War studies, Kalisz, destruction of Kalisz, 1914

The issue of the destruction of Kalisz in August 1914, despite the work of many researchers, still seems to be insufficiently explored. A serious difficulty, of course, is the lack of reliable source materials. The author of the following paper set herself the task of recalling historical, journalistic and press documents that expand our knowledge about the First World War.

Bibliografia:

Prasa:

- „The Times” – 1914
- „Wielkopolanin” – 1914
- „Tęcza” – 1932
- „Niva” – 1914
- „Birzhevy vedomosti” – 1914
- „Kurier Łódzki” – 1914
- „Gazeta Kaliska” – 1918-1919
- „Czas” – 1915
- „Gawędy Kaliskie” – 1937
- „Novoe vremia” – 1914
- „Kurjer Poznański” – 1914

⁴⁸ A. Chwalba, *Samobójstwo Europy. Wielka Wojna 1914-1918*, Kraków 2014, s. 8.

Opracowania:

- Andrysiak E. (2003), Walczak K., Wańka D., *Druki kaliskie XIX i I połowy XX wieku (1800-1945): bibliografia*, Kalisz
- Bednarz P. (2012), *Dylematy neutralnych. Szwajcarska opinia publiczna wobec kwestii polskiej 1914-1918*, Lublin
- Bibliografia historii Kalisza*. t. 2 (2006), red. E. Andrysiak, Kalisz
- Bieniecki R., Celer B. (2014), *Katastrofa kaliska 1914. Materiały źródłowe (wybór)*, Kalisz
- Borodziej W., M. Górny M. (2014), *Nasza wojna*. T. 1: *Imperia 1912-1916*, Warszawa
- Chwalba A. (2014), *Samobójstwo Europy. Wielka Wojna 1914-1918*, Kraków
- David-Fox M., Holquist P., Martin A. (2012), *Russia and Germany as Entangled Histories, 1914-1945*, Pittsburgh
- Dąbrowski J. (1914), *Katastrofa kaliska: opowieść naocznego świadka*, Warszawa
- Hartmanowa Z. (1914), *Wśród huku armat. Wrażenia przeżyte*, Warszawa
- Orłowski J. (1999), *Symboliści rosyjscy wobec sprawy polskiej w dobie pierwszej wojny światowej*, [w:] *Pierwsza wojna światowa w literaturze polskiej i obcej: wybrane zagadnienia*, Lublin
- Paczkowski A. (1983), *Prasa codzienna Warszawy w latach 1918-1939*, Warszawa
- Pawalczyk P. (2004/2005), *Spalenie Kalisza w sierpniu 1914 r. w prasie warszawskiej*, „Rocznik Kaliski”, t. 30
- Romstedt M. (1924), *Das Kgl. Sächs. Landwehr Infanterir Regiment Nr. 133*, Dresden
- Semenovskij N.V. (1915), *V' pleny u nemcev': vopominaniâ protoiereâ H. V. Cemenovskago, nastoâtelâ Kališckago cobora*. Cergieb' Posad'
- Soa A. (1923), *Das preussische Landwehr Infanterie Regiment Nr 7 im. Welkriege 1914-18*, Berlin
- Walczak K. (2008), „Gazeta Batalionu Piechoty Landszturmu z Żytawy” („*Zeitung des Landsturm-Infanterie-Bataillons Zittau*”). *Nieznane źródło do dziejów miasta Kalisza podczas I wojny światowej*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej”, t. 11, z. 1-2
- Woźniak M.A. (2014), *Kalisz – Leuven. Pogrom miast w 1914 roku*, „Polonia Maior Orientalis”, t. I
- Woźniak M. A. (1996), *Kalisz 1914: pogrom miasta*, Kalisz
- Woźniak M.A. (2003), *Zniszczenie Kalisza w 1914 r. w świetle zeznań świadków przed komisjami rządowymi Rosji i Polski*, „Rocznik Kaliski”, t. 29
- Wrotkowski H. (1970), *Społeczeństwo Kalisza w latach pierwszej wojny światowej i dniach wyzwolenia*, „Rocznik Kaliski”, t. 3
- Wynik dochodzeń urzędowych w sprawie zburzenia miasta Kalisza przez Niemców w roku 1914* (1919), Kalisz
- Wysoczajsze uczrzediennaja czriezwyčajnaja sliedstwiennaja komisja* (1916), Piotrograd
- Zniszczenie i odbudowa Kalisza (1914-1928) – wybrane teksty źródłowe* (2003), [wybór]
- Miroslawa Lisiecka, Karol Pawlak, Grzegorz Waliś, „Rocznik Kaliski”, t. 29